

Витоки права в Україні

Проголошення України незалежною і розбудова її як демократичної, соціальної, правової держави, про що записано в Конституції України, безпосередньо пов'язані з формуванням національної правової системи. Це зумовило значне підвищення інтересу громадськості до питань права та його витоків.

З урахуванням того, що Україна прагне вступити до Європейського союзу, її правова система повинна наближатися до континентальної правової сім'ї, до якої належить більшість країн Європи.

Загальновідомо, що основним джерелом права в країнах романо-германської правової системи є нормативно-правовий акт¹, насамперед — закон. Пріоритет закону у правовій системі органічно пов'язаний з виявом верховенства права в державі. Про це розмірковував ще давньогрецький філософ та державний діяч Солон².

Значну роль відігравав закон і в праві Київської Русі, що виникла в IX—X століттях у Східній Європі на землях, які колись населяли скіфи та сармати й де існували грецькі поліси (Ольвія, Херсонес) та Боспор-ське царство.

Саме тому можна сказати, що становлення основ права на території сучасної України розпочалося ще на етапі розпаду первісного суспільства, а можливо — ще в період існування трипільської культури, про яку, на жаль, досить мало даних. Тож, як на мене, слід визначитися з правовими системами відомих державних утворень на території Північного Причорномор'я, про які інформації дещо більше.

Так, норми права у скіфів захищали життя, майно, привілеї царської сім'ї та родоплемінної знаті. А найтяжчими злочинами були замах на царя чи відмова коритися його наказам. За ці провини, як правило, карали на смерть. Отже, можна сказати, що для скіфської держави характерна так звана Східна деспотія, коли цар одночасно був світським та духовним володарем, а непокіра автоматично ставала злочином. Саме цар встановлював чіткий порядок використання пасовищ, адже йому належала верховна власність на землю. Таким чином, ще у ті давні часи на етапі розвитку звичаєвого права також на рівні звичаю формувалася наглядова функція.

Правові норми скіфів значною мірою регламентували майнові відносини. Оскільки скіфи були кочівниками, їхні коні та зброя були приватною власністю,

**Віктор
Сухонос,**
декан юридичного
факультету
Української
академії
банківської справи
(м. Суми),
кандидат
юридичних наук

¹ Теория государства и права: Учебник / Под ред. Корельско-го В.М., Перевалова В.Д. - М., 1997. — С. 570.

² Основы государства и права / Под ред. Комарова В. В. — Харьков, 1997. - С. 245.

і якщо скіф помирав, то зброю, кінську зброю та інше майно клали разом з власником у могилу.

Щодо зобов'язального права, то у скіфів найбільше регламентувалися обов'язки данини. Відмова платити данину ставала приводом для війни.

Регламентувалися також шлюбні відносини. Значний вплив мали звичаї та традиції. Скіфи згідно зі звичаями відкидали ідею моногамії. Їхні жінки займалися домашнім господарством, однак і серед них існувала нерівність, адже старші мали привілейоване становище. Крім того, у скіфів існував обряд побратимства, що скріплював дружбу воїнів міцніше, ніж кровні узи.

У VII—V століттях до н.е. скіфи зустрілися з грецькими поселенцями, що прибули з Еллади. Елліни почали засновувати свої міста-держави (поліси) у Північному Причорномор'ї: Ольвію, Пантікапей, Феодосію, Херсонес, Тіру та ін. Грецькі міста-держави типові за походженням, економікою, суспільно-політичним ладом та правом, яке за своєю суттю було рабовласницьким, а за формою нагадувало правову систему афінської рабовласницької демократії. Однак і вирізнялось, адже на нього впливали правові звичаї місцевого населення, що жило на території полісів.

Основними джерелами права були закони і рішення народних зборів та рад міст, постанови колегій, а також місцеві звичаї. Законодавча ініціатива належала народним зборам, радам міст, їх головам, колегіям, а також своєрідним попередникам сучасних прокурорів — номофілакам (стражам законів), які повинні були стежити за оформленням законів, поведінкою людей та посадових осіб і вимагали від них виконання законів. Крім номофілаків, існувала колегія продиків (юридичних радників), які також виконували прокурорські функції³.

Однак навіть затверджуючи той чи інший нормативний акт, органи державної влади були зобов'язані враховувати інтереси місцевого населення.

Основні риси правових систем полісів Північного Причорномор'я майже такі, як афінське право.

Найбільша кількість правових норм стосувалася регулювання майнових відносин, насамперед визначення права приватної власності рабовласників на основні засоби виробництва та на рабів, а також захисту цих прав. Найчіткішій регламентації підлягали право власності, володіння, а також зобов'язальне право. Особисті та сімейні стосунки між громадянами визначалися як нормативно-правовими актами, так і звичаями.

В умовах рабовласницького типу держави, що утворилася в полісах Північного Причорномор'я, основною метою права став захист основ рабовласницької демократії, політичного та економічного панування рабовласників, а також їх майна. Тому відносини, що склалися між іншими вільними людьми, підлягали захисту, якщо не суперечили суті рабовласницького ладу.

Серед злочинів, за які суворо карали, були злочини проти держави: повстання, неправдиві свідчення під присягою тощо. Наприклад, у Херсонесі особа, яка порушувала обіцянку, ризикувала тим, що її рід міг бути підданий репресіям.

У V ст. до н.е. поліси Пантікапей, Фанагорія та Гермонасса утворили Боспорське царство.

У чому сутність його права, можна зрозуміти, аналізуючи правові системи скіфсько-сарматської держави та полісів Північного Причорномор'я, а також римське право. До основних джерел права, крім вищезазначених, належало царське законодавство. Особливу увагу законодавці

³ История государства и права Украинской ССР. — К., 1987. — С. 317.

приділяли обмеженню приватної власності. Так, право власності на землю було надане виключно державі. Землею розпоряджався цар. Крім нього, земля могла належати храмам. Усі інші землевласники тільки користувалися земельними наділами, виконуючи певні повинності перед царем як верховним власником землі. Таким чином, можна сказати, що у Боспорському царстві панувала Східна деспотія, що опиралася на азіатський спосіб виробництва і характеризувалася державною власністю на землю.

За формою правління Боспорське царство було монархією. Найтяжчими злочинами в ньому вважалися злочини проти царської влади: змова проти царя, повстання, державна зрада тощо. За ці правопорушення встановлювалася смертна кара з конфіскацією майна на користь держави, тобто царя. Існував також певний порядок розслідування та розгляду цих злочинів, а самі судові рішення виконували судові виконавці.

Нищівного удару Боспорському царству завдало Велике переселення народів. Із цього періоду почалася історія слов'ян.

Сучасними дослідженнями встановлено, що джерелом права на той період у народів, які населяли сучасну Україну, були звичаї, рішення народних зборів, постанови князівської влади. До стародавніх норм звичаєвого права можна віднести норми, що регулювали порядок використання кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій — клятва, записка та інші". Найбільша кількість правових норм стосувалася майнових відносин, а саме: забезпечення права володіння і користування майном, права власності, забезпечення данини, полюддя, податків, майнові права сім'ї тощо.

З виникненням держави норми звичаєвого права були санкціоновані державою і стали правовими.

Це чітко простежується на прикладі давньоруської держави — Київської Русі. Тут у X ст. почало формуватися князівське законодавство. Князь Ігор вводив перші княжі статuti. Після невдалого походу за даниною до древлян, під час якого він загинув, його дружина Ольга в "уставах і уроках", встановивши норми і пункти збору данини, посилила функцію нагляду. Вона також прийняла закон, який оберігав життя княжих дружинників. Статuti князів Володимира Великого (Ясне Сонечко) та Ярослава Мудрого внесли важливі нововведення у фінансове, сімейне та кримінальне право. Саме судова діяльність великих князів київських сприяла трансформації старих звичаїв у норми права і створила нові правові норми. Таким чином, судовим рішенням надавалося значення загальної норми. Однак формування на Русі прецедентного права призупинилось прийняттям зводу великокняжих законів, що отримав назву "Руська Правда". Цей документ дійшов до сьогодення більш ніж у ста списках. Відомо три редакції "Руської Правди": Стисла, Докладна та Скорочена. Стисла Правда складалася з норм різних галузей права і розподілялася на Правду Ярослава та Правду Ярославичів⁵. При цьому злочин та цивільно-правовий делікт принципово не відрізнялися один від одного, тому що загалом правопорушення розглядалося як кривда.

Щодо права власності, то навіть терміну, який би визначав це поняття у "Руській Правді", не існувало. Зміст же його залежав від суб'єкта та об'єкта права власності. Право Київської Русі обґрунтовувало неправомірне володіння, згідно з яким поверталось не лише майно власника, але й сплачувалась компенсація за користування ним. Одночасно існував порядок відібрання власником свого майна, яким володіла інша особа. Таким

⁴ Хачатуров Р. Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. — Иркутск, 1974. — С. 142—154.

⁵ Российское законодательство X—XX вв. Законодательство Древней Руси. — Т. I. — М., 1984.

чином, право Київської Русі розрізняло інститути володіння та власності. Останній передбачав покарання за посягання на приватну власність. При цьому встановлювалися додаткові ознаки, що посилювали покарання за ці посягання, а саме: вид і кількість вкраденого, а потім — місце скоєння злочину. Змінюються і об'єкти права власності. Якщо Правда Ярослава такими об'єктами вважала бойового коня, одяг чи зброю, то за Правдою Ярославичів таким об'єктом стала земля, а це означало, що злочином визнавалося порушення межі землекористування. Як бачимо, право охороняло приватну власність.

Досить розвиненим у Київській Русі було зобов'язальне право. Існувала проста форма договору, який укладався під час торгів, уснед/в-присутності свідка або митника. Найпоширенішими були договори купівлі-про-дажу, позики особистого наймання. Саме тому в "Руській Правді" були зобов'язання за договором і за завдання шкоди. І якщо в останньому випадку передбачалося повне відшкодування вартості майна, то для зобов'язань за договором характерним було те, що невиконання їх давало потерпілому право на особу, яка не виконала зобов'язань, а не на майно цієї особи. Хоча банкрут за певних обставин отримував відстрочку для погашення своїх зобов'язань, а не продавався у рабство.

Велике значення "Руська Правда" мала для врегулювання сімейних відносин. Відомо, що до прийняття християнства 988 року на Русі панували звичаї, згідно з якими існувало викрадення дружини та багатоженство. Так, навіть великий київський князь Володимир I Ясне Сонечко до прийняття християнства був одружений з кількома жінками одночасно. Після прийняття християнства встановлювалась одношлюбність, ускладнювалось розлучення, застосовувались суворі покарання за позашлюбні зв'язки. Однак Володимир на етапі "кулачного права" не спромігся прийняти законодавчі акти, які б врегулювали нові шлюбні відносини. Ця честь випала його сину Ярославу Мудрому. Боротьба з прибічниками старих традицій, що не бажали підкорятися новим звичаям, суворе покарання їх стали суттю наглядових повноважень великого князя.

Із сімейних правових відносин впливали відносини спадкування. "Руська Правда" розрізняла два види спадкування — за заповітом і за законом. Останнє набирало чинності лише у випадку відсутності заповіту. Згідно із законом серед дітей померлого переваги мали його сини. Дочки ж спадкоємицями не були. Коли вони виходили заміж, то брати забезпечували їх приданим. Вдова померлого отримувала частку майна "на прожиток", а спадковим майном розпоряджалася до повноліття синів. У випадку її повторного одруження дітям померлого призначався опікун з близьких родичів.

Як уже зазначалося, право Київської Русі не поділялося на цивільне та кримінальне. Тому правопорушення визначалося як "школа" чи "образа", а суб'єктом чи об'єктом визнавалася лише вільна людина. Правопорушення були спрямовані проти держави, майна чи особи. Найтяжчим злочином проти особи вважалося вбивство. Тілесні ушкодження розрізнялися за предметом нанесення ран. Існували дві форми вини — намір та необережність, а вчинки, які принижувати честь і гідність особи, каралися навіть жорстокіше, ніж ті, що були спрямовані проти її здоров'я. Хоча "Руська Правда" і не мала вікового обмеження кримінальної відповідальності чи поняття "осудність", в ній існувало поняття "співучасть".

Водночас треба мати на увазі, що система покарань в "Руській Правді" — проста і м'яка. Скажімо, вищою мірою покарання вважалося пограбування, коли майно злочинця конфісковувалося, а сам він виганявся з общини. Поширеними покараннями були віра — грошове стягнення на користь князя та продаж (штраф). Смертна кара, тілесні покарання, а

також тюремні ув'язнення не стали характерними для правової дистеми Київської Русі. Хоча при придушенні заколотів міських князів вони широко застосовувалися, адже замах проти княжої влади розглядався як самостійний вид злочину.

У Київській Русі панував змагальний процес за активної участі сторін, які називалися позивачами. Суд виконував функцію посередника, хоча іноді застосовувалися форми розшукового процесу. Головну роль при цьому відіграв позивач, з ініціативи якого розпочиналося судочинство. Формально саме він був обвинувачем. Процедура розшуку починалася з моменту оголошення пропажі на торгах. Доказове значення мали зовнішні ознаки злочину, речові докази, власне зізнання, показання "видоків" та "послухів". Рішення суду оголошувалося усно, а вирок виконувався негайно. Іноді застосовували так званий "божий суд", у який було заборонено втручатися. Божий суд відбувався у вигляді судової клятви (роти) чи судового поєдинку. При цьому кожен з позивачів мав право у випадку судового поєдинку виставити замість себе особу, яка вправно володіла зброєю. Як правило, перемігав той, хто вважав себе правим, однак вважалося, що саме боги охороняли правого.

Другою редакцією "Руської Правди", як уже зазначалося, була "Докладна Правда". Вона складалася з двох частин — Уставу князя Ярослава та Уставу Володимира Мономаха. Це був систематизований збірник правових норм, що поєднав "Стислу Правду" з Уставом Володимира Мономаха, який він прийняв після придушення повстання у Києві 1113 р⁶.

"Докладна Правда" суттєво відрізнялась від "Стислої Правди" як за змістом, так і за обсягом. Вона виражала нову соціальну диференціацію, привілеї феодалів, залежність смердів та закупів, безправ'я холопів. Цей документ став свідченням подальшого розвитку феодалізму на Русі. Досить велике значення в ньому надавалося охороні феодального права власності на землю та інше майно.

Розвиток економічних відносин в Київській Русі викликав необхідність їх подальшої регламентації. Саме тому "Докладна Правда" визначила порядок укладання деяких договорів, а також порядок успадкування майна.

Значний внесок у розвиток законодавства на Русі зробив великий князь київський Всеволодович, більш відомий в історії як Володимир Мономах. Прагнувши правити заради всіх, а не лише заради феодалів, він зменшує проценти з позик, суттєво обмежує лихварство.

Однак як і в "Стислій Правді", так і в "Докладній Правді" суттєва роль відводилася нормам кримінального процесу та права, хоча такого поділу ще не існувало. А оскільки цей процес належало контролювати то, ймовірно, це було черговим кроком у розвитку наглядової функції.

У XII—XIV століттях "Руську Правду" витісняють інші правові норми. З'являються нові збірники права: "Кормчі", "Мірила праведні", "Номоканон", "Рукописання" та грамоти міських князів. До XV століття збереглася лише так звана "Скорочена Правда". Усі ці акти встановлювали новий порядок передачі залежного населення, розмір і форми повинностей та інші правові відносини. Так руйнувалася єдина правова система Київської Русі і починався період її роздробленості.

Як бачимо, формування правової системи на території сучасної України почалося ще за глибокої давнини. Правові відносини регулювалися різними галузями права, а вищий нагляд за цим здійснювали царі чи великі князі, які вважали доцільним проведення особистого контролю за дотриманням законів. Тобто тоді зароджувались функції сьгоднішніх прокуратур, що найкраще підтверджено на прикладах діяльності полісів Північного Причорномор'я.

⁶ "Правда Русская". - Ч. I. - М., 1940. - С. 402-456; Ч. 2. - М., 1947. - С. 241-743.

